

Тетяна Григор'єва

Особливості дипломатичного ритуалу великих посольств з Речі Посполитої до Османської імперії у XVII ст.

Стосунки між Річчю Посполитою та Османською імперією у XVII ст. користуються значною увагою дослідників, які, однак, фокусують увагу на політичних перипетіях, конфліктних ситуаціях та конкретних результатах переговорів і угод, майже цілком оминаючи питання дипломатичної церемонії. Разом з тим, ритуал і церемоніал відігравали значну роль в дипломатичній практиці обох держав. Під церемоніалом тут розуміємо формальні правила дипломатичного прийому, тоді як ритуал є більш широким поняттям, що включає весь спектр можливих тлумачень церемоніальних аспектів. Ритуал допомагав оминати культурні непорозуміння, показував ставлення до тієї чи іншої держави, був індикатором її місця у тогочасній політичній ієрархії. Історико-антропологічна інтерпретація конкретних аспектів ритуалу видається, відтак, надзвичайно цінною. В той же час належність Речі Посполитої та Османської імперії до різних релігійних, культурних і політичних традицій робить дослідження достатньо багатограним. Отже, у цій статті автор намагається з'ясувати особливості дипломатичного ритуалу і церемоніалу у взаєминах між Річчю Посполитою та Османською імперією у XVII ст. та окреслити їхню специфіку у рамках як основних тенденцій тогочасної європейської дипломатії, так і османської дипломатичної практики.

Європейська дипломатія у ранньомодерний час: основні тенденції теорії та практики

XVII ст. стало часом значних змін у європейській дипломатії. Насамперед вони стосувалися поняття статусу держави та тлумачення дипломатії як специфічної сфери діяльності. Ці зміни в свою чергу позначилися на кристалізації дипломатичного етикету. По-перше, належить зауважити, що XVII ст. ознаменувалося трансформацією формального статусу держави у такий, що залежав від її реальної позиції на міжнародній арені. Раніше статус європейської держави визначався згідно зі встановленою ієрархією. Зокрема, таку ієрархію зафіксовано у 1504 р., коли папа Юлій II (1503-1513) видав список церемоніального порядку держав. Згідно із папським списком, найвищий ранг мав імператор Священної Римської імперії та його обраний спадкоємець (король Риму). В усіх інших випадках спадкові монархи мали пріоритет перед обраними, а республіки ранжувалися нижче, ніж будь-яка монархія. Разом з тим, ця схема мала деякі відхилення та винятки. Зокрема, Венеціанська республіка мала статус так званого «почесного королівства», що створило прецедент для інших держав нижчого рангу, чия фінансова та військова потужність дозволяли претендувати на аналогічні привілеї. Нап-

риклад, у 1645 р. датські представники на мирному конгресі у Мюнстері вимагали тих же почестей, що і венеціанські дипломати¹. Отже, у передреформаційній Європі «міжнародна система» може ототожнюватись із *Res Publica Christiana*, тоді як позиція держави у цій системі залежала від низки факторів, включаючи історичну традицію² (зокрема, час прилучення до християнської спільноти). Реформація стала фундаментальним чинником змін у традиційному статусному порядку, оскільки низка держав, що посідали значне місце у європейській політиці, була вилучена зі схеми. Вестфальський мир (1648) став приводом для перегляду цілого ряду норм міжнародного спілкування відповідно до змінних реалій політичного життя, тоді як друга половина XVII ст. закріпила запропоновані принципи політичної рівноваги. Наприклад, німецькі князівства вимагали прояснення статусних позицій держав, чий суверенітет було визнано міжнародною спільнотою. Таким чином, у XVII ст. формальний статус держави був змушений поступитися статусу, що відповідав її реальній позиції на політичній шахівниці.

Ця тенденція відбивається у тогочасній політичній літературі. Першим відомим «підручником» з дипломатії вважають трактат Бернарда ду Роз'єра *Ambaxiator Brevilogus* («Лаконічний виклад функцій і правил поведінки посла» (1436)). Пріоритетною темою для цієї роботи, а також низки інших, що з'явилися протягом другої половини XV та XVI ст., є визначення статусу дипломата та належних йому рис і характеристик. Можна сказати, що до другої половини XVII ст. основною тенденцією дипломатичних трактатів були спроби описати «ідеального посла». Трактати Абрахама Вікфорта «Посол та його функції» (*L'Ambasssadeur et ses Fonctions* (1681 р.)) та Франка де Кальєреса «Манери дипломата» (*De la Maniere de Negocier* (1697)) демонструють вже інше коло зацікавлень. Зокрема, Вікфорт стверджує автономність області міжнародного права, ілюструючи свої теоретичні рефлексії прикладами з поточної практики тогочасної Європи. Кальєрес у свою чергу наголошує на важливості «чесної гри» між суверенами та обміну адекватною інформацією, формулюючи засадниче правило сумісності політичної сили та цивілізованої поведінки³. Отже, наприкінці XVII ст. теоретики зміщують фокус уваги з персоналії посла як офіційного репрезентатора держави на принципи дипломатичної діяльності. Іншими словами, найбільше значення надається вже не віртуозній грі дипломатом наперед визначеної статусом держави ролі, а здатності відстоювати політичні інтереси суверена, спираючись на традицію, адекватно оцінюючи поточну ситуацію та тримаючись в рамках етикету.

¹ Anderson M. S. *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919*. – New York, 1993. – P. 59.

² Roosen W. *Early Modern Diplomatic Ceremonial: A System Approach* // *The Journal of Modern History*. – Vol. 52, Nr. 3. – 1980. – P. 459.

³ Maurice Keens-Soper. *Francois de Callieres and Diplomatic Theory* // *The Historical Journal*. – Vol.16/3, September 1973. – P. 508.

Повертаючись до значення статусу держави у XVII ст., слід зазначити, що більш прагматичний підхід до цієї категорії означав не мінливий характер статусних позицій, відповідно до посилення чи послаблення держав у конкретний період, а з'ясування реальних авторитетів. У цьому разі дипломатичний ритуал набував свого особливого значення. Зокрема, згадуваний Франк де Кальєрес стверджував, що чесноти добрих манер набувають найбільшого значення у конфліктних ситуаціях, оскільки саме дисципліна дипломатичних рутинних контактів є способом встановлювати порядок у змінних обставинах міжнародних відносин⁴. Він вважав, що підготовка дипломата є довгим процесом, коли до розуму та належного виховання має бути додане знання модерної історії. Таким чином, на його думку, дисципліна дипломатичного ритуалу та обізнаність з історією допомагають впорядкувати практику міжнародних зносин у мінливих політичних умовах.

Американський історик Вільям Рузен наголошує, що в ранньомодерний час дипломатичний ритуал набув два практичні застосування. По-перше, це був специфічний «барометр» міждержавних стосунків у короткостроковому і довгостроковому періодах, тоді як прийом дипломата був рівноцінним повідомленню про ставлення до країни, з якої він прибув. Деталі дипломатичного етикету слугували для відкладення справ або розпалення сварки, коли сварка була вигідна якійсь зі сторін. В той же час дипломатичний церемоніал був шляхом оминуті культурні непорозуміння в жестах, вираженні емоцій та інших подібних деталях⁵.

Дослідники підкреслюють, що ранньомодерний період відіграв особливу функцію у визначенні ролі й місця дипломатичного ритуалу в теорії й на практиці. Зокрема, Едвард Муїр твердить, що в цей час було затверджене саме поняття ритуалу як специфічного роду діяльності, підкреслюючи, що поява поняття «ритуал» індикує серйозне інтелектуальне зрушення у розумінні співвідношення між людською поведінкою та її значенням⁶. Дослідник вказує, що таке зрушення відіграло ключову роль для розвитку теорії репрезентації. Дипломатична практика застосовувала її у тому сенсі, що посол вважався репрезентатором держави та правителя, від яких його було послано до іншого двору. Це означало, що в очах приймаючої сторони посол займав місце свого суверена і мав бути церемоніально прийнятий так, як зустріли б суверена⁷. Водночас теорія репрезентації вплинула на погляди щодо справи дипломатичного імунітету. Зокрема, Марша і Лінда Фрей у роботі «Історія дипломатичного імунітету» твердять, що дипломатична

⁴ Ibid. – P. 499.

⁵ Roosen W. Early Modern Diplomatic Ceremonial... – P. 457-465.

⁶ Muir E. Ritual in Early Modern Europe. – Cambridge, 1997. – P. 7.

⁷ Ibid. – P. 247.

недоторканість впливала саме зі статусу посла як репрезентатора свого суверена⁸.

Щодо європейської дипломатичної практики, варто нагадати, що в цей час набуло поширення висилання послів-резидентів. Започаткована ця традиція була в ренесансній Італії, оскільки резидування посла в іншому князівстві на той час стало єдиним способом одержання адекватної й своєчасної інформації⁹. Маріс Кінз-Сопер зауважує, що запозичення цієї практики рештою європейських країн може трактуватися як переломний момент, коли почала формуватися міжнародна спільнота в сучасному значенні цього слова¹⁰. Головним завданням посла-резидента був збір інформації та відсилення на батьківщину регулярних звітів, що було формою своєрідного шпигунства і, зрештою, так і сприймалось. В той же час, репрезентативний характер посла призвів до значного посилення уваги щодо прецедентів.

Річ Посполита, яка загалом наслідувала принципи європейської дипломатії, не особливо схвально ставилася до практики послів-резидентів у XVII ст. Сталим послом-резидентом у Варшаві був папський нунцій, який користувався особливою увагою, почестями й привілеями. Статус резидентів інших держав залежав як від поточних стосунків з репрезентованою країною, так і від внутрішньої ситуації у самій Речі Посполитій. В той же час король Речі Посполитої мав резидентів при дворах інших правителів. Ці резиденти, однак, часто були іноземцями, а отже не особливо ревно захищали інтереси польської корони. Разом з тим, однією з визначальних рис польської дипломатії було те, що дипломатичні відносини із формально залежними державами будувалися на тих же засадах, що і з суверенними монархіями¹¹ (передусім, мається на увазі Кримське ханство). Особливості ритуалу в такому разі були швидше індикаторами ставлення Речі Посполитої до іншої держави, аніж рангу держави.

Дипломатична практика Османської імперії щодо християнських держав

У XVI–XVII ст. відносини Османської імперії з християнськими державами взагалі, і з Річчю Посполитою зокрема, будувалися на засадах політики *унілатеранізму* (unilateranism), що відбивалося на практиці шляхом обміну посольствами, укладання документів, трактування статусних позицій держав тощо. У XVI ст. після закріплення як позиції імперії у ісламському світі, так і на європейському континенті відбулася так звана «реісламізація» османської політики. Османи почали звертати більшу увагу на дотримання принципів, сформульованих у мусульманських законах, що

⁸ Frey L. S., Frey M. L. The History of Diplomatic Immunity. – Ohio, 1999. – P. 171.

⁹ Mattingly G. Renaissance Diplomacy. – London, 1988. – P. 28.

¹⁰ Keens-Soper. Francois de Callieres... – P. 487.

¹¹ Grzybowski S. Organizacja Polskiej Służby dyplomatycznej w latach 1573-1605 // Polska Służba Dyplomatyczna, ed. Zbigniew Wójcik. – Warszawa, 1966 – P. 171.

передбачали будівництво стосунків між правовірною Портою та невірними європейцями на засадах безумовної вищості, коли документи, укладені між двома сторонами, трактувалися не як договори, а як султанські привілеї¹². Разом з тим унілатеральна політика відображувалась у тому, що Порта не посилає своїх дипломатів до християнських володарів, але приймала у себе їхніх резидентів та надзвичайних послів¹³. Функції посланців, які доставляли дипломатичну кореспонденцію до європейських дворів, зазвичай виконували *чавуші* – службовці султанського Палацу, котрі, однак, не були уповноважені вести офіційні переговори. Всі переговори, що увінчувалися ухвалою документів, велися безпосередньо султаном та великим везирем у їхніх резиденціях. Таким чином, оскільки європейські держави були зацікавлені у мирних стосунках із Портою, саме вони і змушені були дбати про своєчасне висилання посольств до османської столиці. Водночас перші дипломатичні угоди з європейськими державами та обмін першими посольствами у XV ст. свідчать, що на той час османи дотримувалися білатеральної (*bilateral*) політики. Це означає, що дипломатичні контакти, так само як і пункти договорів, мали взаємний характер.

Таким чином, поняття «угода» має досить відносний характер, коли ми говоримо про документи, що уклалися між Османською імперією та її європейськими сусідами у XVII ст. Стосунки Порти із суверенними державами регулювалися за допомогою інструмента ахднаме (*'ahdname*)¹⁴.

Цей термін зазвичай перекладається як «договір», але про «договір» в європейському значенні цього слова, тобто про документ, що передбачав взаємні права і обов'язки, ми можемо говорити лише щодо ахднаме, укладених у XV та на початку XVI ст. Перші зміни тут спостерігаємо лише після Карловацького миру (1699). Так, у договорі з Річчю Посполитою бачимо суттєві зміни як у структурі документа, так і в його формулюваннях, що наголошували на взаємних обов'язках сторін.

Статусний порядок держав, прийнятий у Османській імперії, також значно відрізнявся від європейського церемоніального порядку. Традиційно перевага надавалась державам, наближеним до Порти – її васалам та важливим торговельним партнерам. Османи не визнавали європейського рангового порядку, і посол імператора Священної Римської імперії інколи мусив чекати закінчення аудієнції представника Дубровника¹⁵. Серед європейських дипломатів Османська імперія демонструвала найвищу шану французьким послам. Водночас, у дипломатичному листуванні ще з XVI ст.

¹² Theunissen H. P. A. Ottoman-Venetian Diplomats: the 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of Corpus of Relevant Documents. Doctoral Dissertation. – University of Utrecht, 1991. – P. 254.

¹³ Parvev I. Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739). – New York, 1995. – P. 255.

¹⁴ Kolodziejczyk D. The Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Centuries). – Leiden; Boston; Brill, 2000. – P. 2-7.

¹⁵ Parvev I. Habsburgs and Ottomans... – P. 257.

османи іменували французького короля «падишахом» – володарем самовладним, офіційно визнаючи його суверенітет. Вірогідно, така увага до Франції мотивувалася її постійними конфліктами зі Священною Римською імперією, однозначно вигідними султану. Привілейоване становище Франції у цьому сенсі похитнулося лише у 50-х роках XVII ст. після сварки між французьким послом Жаном де ла Гайсом та великим везирем Мехмедом Кьопрюлю¹⁶. Загалом же прийом дипломатів залежав переважно від поточних стосунків з державою та зацікавленістю Порти у ній як у торгівельному партнері.

Аналогічно до європейської практики, посол в Османській імперії вважався представником свого суверена. Але інтерпретація поняття репрезентації в мусульманському світі взагалі, і у Османській імперії зокрема, вела до діаметрально протилежних наслідків. Посол міг бути ув'язнений, якщо його суверен порушив умови миру між його державою та Османською імперією. Наприклад, коли у 1670 р. в Стамбулі одержали інформацію про те, що Річ Посполита бере участь в організації антиосманської коаліції, султан оголосив про намір ув'язнити польського посла Францішека Казимира Висоцького¹⁷. Посла також могли примусити супроводжувати військо султана під час воєнної кампанії проти країни, яку він представляв.

Таким чином, в умовах значної різниці між східною і західною дипломатичними практиками досить проблематичним є визначення відносного статусу Османської імперії щодо її європейських сусідів. Політично-релігійні відмінності ускладнюють встановлення стабільних критеріїв, за якими можна було б встановити такий статус. Питання відносного статусу зачіпає також набагато ширше коло проблем, включно із з'ясуванням часу входу Османської імперії до європейської системи міжнародних відносин¹⁸. З огляду на вищенаведені принципи османської дипломатії та їхні зміни протягом XV-XVII ст., логічно припустити, що єдиним таким критерієм може слугувати власна оцінка Османською імперією своєї позиції, яка відображалася у визначенні стандартів спілкування. Оскільки османи претендували на особливу позицію, вони могли диктувати власні правила дипломатичних зносин. Відповідно, якщо Порта відмовлялась від якоїсь частини привласнених привілеїв та приймала традиції іншої сторони, це можна трактувати як зміну її відносного статусу.

¹⁶ Детально цей сюжет описано в книзі: Vaughan D. M. *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances 1350-1700.* – Liverpool, 1954. – P. 267.

¹⁷ Czamanska I. *Czy Wojna z Turcją Była Nieunikniona? Poselstwo Kazimierza Wysockiego do Turcji w Latach 1670-1672 // Kwartalnik Historyczny.* – Rocznik 92, 1985. – P. 775.

¹⁸ Полеміка щодо місця Османської імперії у європейській системі міжнародних відносин в ранньомодерний період детально проаналізована у книзі: Parvev I. *Habsburgs and Ottomans...* – P. 249-253.

Загальна характеристика практики дипломатичних зносин Речі Посполитої та Османської імперії у XVII ст.

Протягом XVII ст. Річ Посполита відсилала посольства до Османської імперії на предмет укладення та підтвердження *'ahdname*. Процедура укладання *'ahdname* включала переговори уповноваженого дипломата з турецькою стороною в Стамбулі, складання попереднього тексту угоди, письмове підтвердження королем умов (яке подорожувало назад до османської столиці зі спеціальним посланником) та надання султаном офіційного документу. Однак після 1640 р. процедура дещо спростилась, оскільки королівське підтвердження зустрічається не у всіх випадках¹⁹. Досить важко визначити причини такого спрощення, хоча можна припустити, що воно було пов'язане із агресивною зовнішньою політикою великих везирів Мехмеда (1656-1661) та Ахмеда (1661-1676) Кьопрюлю. Таким чином, османи підкреслювали односторонній характер документу. Умови договорів належало поновлювати спеціальними посольствами у випадку сходження на престол нового короля чи зміни султана. Також посольства відсилалися під час загострення стосунків між двома державами, коли конфлікт був особливо небажаний для Речі Посполитої.

Загалом виділяють два основні ранги дипломатів, яких відсилали до Османської імперії: великий посол (*legatus, magnus orator*) у надзвичайних випадках (наприклад, підтвердження миру), та посол для вирішення менш важливих питань (*ablegatus, internuncius*)²⁰. До окремої категорії належать посольства, що мали на меті укладення перемир'я після військового конфлікту, коли репрезентатори обох держав зустрічалися на кордоні. Зосередимо увагу на великих посольствах з Речі Посполитої до Османської імперії, яких у XVII ст. нараховується вісім: Миколая Даниловича (1607), Петра Ожги (1619), князя Криштофа Збаразького (1622), Александра Требинського (1634), Войцеха Мясковського (1640), Миколая Бегановського (1654), Героніма Радзейовського (1667), Яна Гнинського (1678). До переліку варто також додати велике посольство Рафала Лещинського (1700), яке мало на меті підтвердити умови Карловацького миру 1699 року.

Дипломатичний ритуал при зустрічі великого посольства вимагав дотримання таких звичаїв: попередження правителя чи намісника про прибуття, порядок в'їзду в місто; порядок проходження аудієнцій у великого везира й султана; звичай обміну подарунками; підтримання зв'язків із представниками інших християнських держав, які так само перебували в Стамбулі з дипломатичною місією (це необов'язково було робити особисто, але, принаймні, відіслати когось із почту посольства, щоб засвідчити повагу, вважалося за обов'язок). Перед висиланням великого посольства до Стамбула належало попередити про це великого везира і султана. Цю місію зазвичай покладали на спеціального гінця (*prekursor*), як правило, секретаря

¹⁹ Kolodziejczyk D. The Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – P. 73.

²⁰ Розширена схема дипломатичних рангів в Речі Посполитій описана у книзі: Historia Dyplomacji Polskiej. – Т. 2. – Warszawa, 1982. – P. 261-274.

королівської канцелярії або перекладача. Існував також звичай повідомляти про своє прибуття правителя (урядника) тієї країни, через яку рухалось посольство: зокрема, під час подорожі до Османської імперії посли відсилали такі листи–повідомлення молдавському і волоському господарям, силістрійському паші, турецькому чавушу й самому великому везиру. З 1595 р. усталився звичай, за яким султан висилав назустріч великому послу чавуша для проведення через свої землі, щоб його проїзд через турецьку територію був безпечнішим. Ставлення Порти до держави, репрезентованої послом, було зрозумілим з того, наскільки швидко посол мав змогу відбутися своєю місією – урочисто в'їхати у столицю, отримати аудієнцію в султана і везира, одержати остаточний текст документу та дозвіл повернутися до свого володаря. Зазвичай османи демонстрували неприязне ставлення до держави, коли послідовно ігнорували посольство. Наприклад, невдале посольство Ф. Висоцького (1670-1672) провело у Стамбулі понад два роки.

Після прибуття до османської столиці посол домовлявся з великим везирем про дату церемоніального в'їзду в місто, який мав вирізнятися пишністю й видовищністю. Сучасний турецький дослідник Галіль Іналджик підкреслює, що в Османській імперії багатство ототожнювалось з могутністю. На його думку саме цим зумовлювався звичай кидати гроші в натовп, доводячи, що багатства султана незліченні²¹. Отже, посол мусив продемонструвати багатства і владу свого суверена під час церемоніального в'їзду. Цей же принцип добре усвідомлював польський теоретик дипломатії XVI ст. Криштоф Варшевицький, який писав, що «do Turcji należy jedynie wysyłać odważnych i hojnych, ponieważ Turcy mają być groźni, a jednocześnie chwili i dlatego nie należy wysyłać tchorzów czy skąpych, by nie uciekli się groźb, a jednocześnie umieli w miarę potrzeby sypać złotem»²².

Серед перелічених великих посольств особливою пишністю відрізнявся церемоніальний в'їзд князя Криштофа Збараського, який мав справити особливе враження на турків своїм багатством. Спочатку йшли угорські корогви, за ними – 100 возів з гербами князів Збараських, далі – надвірні й легкі корогви, потім 10 вершників у коштовному вбранні, оздобленому золотом, перлами та дорогоцінним камінням. За ними рухались клієнти дому Збараських та молоді представники значних споріднених родів (Вишневецьких, Чорторійських та ін.) в оксамитах, розшитих золотом і сріблом. Сам великий посол їхав верхи у тканій золотом «тозі» та в головному уборі, прикрашеному великим діамантом. За ним йшли 200 піших вояків у черкеському вбранні, що несли шоломи, панцирі й сагайдаки. Продовжували процесію п'ятдесят вершників у румельському вбранні, озброєних луками, та члени посольства Куликовський, Сулішевський, Платенберг, перекладач Вевеллі і чавуші, що поверталися до Константинополя з Польщі. Далі простувала п'ятигорська корогва і сто слуг Збараського. Замикали урочистий

²¹ An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914. Ed. H. Inalcik, D. Quataert. – Cambridge, 1994.

²² Wójcik Z. Polska Służba Dyplomatyczna. – Warszawa, 1966. – P. 122.

хід шістдесят кінних стрільців у вбранні, розшитому сріблом і прикрашеному павичевим пір'ям²³.

Після церемоніального в'їзду послу разом з почетом надавали тимчасову резиденцію, і великий везир мав щонайменше кожні два дні справлятися про посольство. Більшість християнських послів проживали у передмісті Пера²⁴. Лише резидент Священної Римської імперії посідав особливе місце, оскільки ще у 1545 р. Габсбурги придбали спеціальну резиденцію в Стамбулі для свого репрезентатора²⁵. Слід зазначити, що у XVII ст. лише чотири країни надавали утримання іноземним посольствам, а саме: Османська імперія, Річ Посполита, Кримське ханство і Московія²⁶. Але оскільки цей звичай був закріплений за Османською імперією дипломатичною традицією, відмова надати помешкання сприймалася однозначно як демонстрація ворожого ставлення Порти до посольства і репрезентованої ним країни. Коли після прибуття посольства князя Збараського виявилось, що йому не визначено місця помешкання у Стамбулі, посол у досить гострих виразах наказав передати великому везиреві глибоку образу таким порушенням згоди між двома народами, наголошуючи, що «*polacy przyzwyczajeni przebywać pod gołem niebem, niepotrzebują mieszkań w mieście, iesli chce pokój z niemi zachować może, iżeli zaś, jak gdyby już zwyciężonym, o haraczu przypominać im będzie, niech pamięta, że jest jeszcze w Królestwie Polskim żelazo, że są męże, gotowe poedź za wolność ... i krzywd pomścić się zdolne*»²⁷.

Сума утримання посольства залежала від статусу репрезентованої держави та самого посла (*legatus, ablegatus*). У XVII ст. Османська імперія переживала економічний занепад, і часто для скарбниці було досить складно підтримувати цю давню традицію, через яку османи демонстрували багатство і могутність свого володаря. Стурбованість османських службовців через суму утримання посольств відображено у дипломатичних щоденниках. Наприклад, коли князь Збараський прибув до Стамбула із супроводом, що налічував до 1200 чоловік, великий везир іронічно поцікавився у особи з супроводу Збараського, чи князь хоче завоювати Константинополь, а чи пограбувати імперську скарбницю²⁸. Подібний випадок трапився і з посольством Яна Гнинського, коли везир Кара Мустафа іронічно прокоментував урочистий в'їзд посла, говорячи, що якщо Гнинський вирішив завоювати османську столицю, то його супровід є недостатньо великим, але

²³ Poselstwo Xiecia Zbarawskiego do Turek w r. 1622. // Zbiór Pamiętnikow Historycznych o Dawnej Polsce. Ed. Niemcewicz U. Julian – T. 2. – Warszawa, 1827. – P. 319.

²⁴ Wheatchcroft A. The Ottomans. – London: Penguin Group, 1993. – P. 51.

²⁵ Austro-Turcica, 1541-1552: Diplomatiscbe Akten des Habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte, im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. – Munchen, 1995.

²⁶ Wójcik Z. Polska Służba Dyplomatyczna. – P. 92.

²⁷ Poselstwo Xiecia Zbarawskiego do Turek w r. 1622... – P. 317.

²⁸ Див.: Kolodziejczyk D. The Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – P.172.

якщо він хотів вшанувати високу Порту, то привів забагато людей із собою²⁹.

Утримання посольства також демонструвало ставлення Порти до репрезентованої ним держави. Так, оскільки місія Яна Гнинського відбувалася в умовах досить напружених взаємин між Річчю Посполитою та Османською імперією, утримання посольства османами показувало їхнє явне небажання до діалогу. Резиденція, надана послу, була надто тісною і не могла вмістити 450 осіб його супроводу. Гнинський писав, що половина возів і коней мусила лишатись просто на вулиці. Через декілька днів посольство перевели до іншої резиденції, яка виявилась не на багато кращою. Згідно із реляцією Гнинського, триста чоловік були розміщені у будівлі 60 ліктів у довжину та 20 у ширину³⁰. Через незадовільні умови проживання та хвороби 125 членів посольства померли, і сам великий посол довгий час хворів³¹.

Через три-п'ять днів після церемонального в'їзду великий посол відсилав до везира посланця з проханням аудієнції, який обговорював і уточнював умови й правила прийому. Зазвичай цей же посланець відвозив везирю й традиційні подарунки. Везир визначав день аудієнції та посилав офіційне запрошення. Аудієнція відбувалася у резиденції великого везира, який мав вийти назустріч гостю й особисто запросити до будинку. Зокрема, коли великий везир, приймаючи князя Збараського, не вийшов назустріч йому на подвір'я, а зустрів аж у приміщенні, посол сприйняв це як образу.

Церемонію аудієнції у великого везира детально описано у щоденнику посольства В. Мясковського. На аудієнцію посла супроводжувало близько 50 вершників та 200 піших включно з челяддю. У дворі везиревої резиденції більша частина супроводу залишилась на першому подвір'ї, менша — в'їхала на друге і супроводжувала великого посла до палацу, йдучи перед ним. У другому покої процесії було наказано зупинитись, і посла посадили на золочений стільчик. Потім увійшов везир, перед яким йшли паші. Для нього принесли такий самий стільчик, як і для посла, і посадили посеред покою — за шість кроків від Мясковського. Після цього везир наказав принести ще одного стільця, поставив його за крок від себе і запросив Мясковського сісти. Цей другий стілець був нижчим від везиревого, що демонструвало вищість Оттоманської Порти відносно християнського світу³². Далі відбувалася церемонія привітання, коли обоє — посол і везир — проголошували взаємну приязнь їхніх володарів, але, за мусульманською

²⁹ Ibid.

³⁰ Poselstwo Jana Gninskiego, Wojewody Chelminskiego do Turcji w Latach 1677-1678 // *Dyplomaci w Dawnych Czasach: Relacje Staropolskie z 16-18 Stulecia*, ed. A. Przyboś, R. Żelewski. — Kraków, 1959. — P. 397.

³¹ Ibid. — P. 374.

³² Зокрема, французькі послы постійно домагалися права бути посадженими на стільці однакової висоти, що, врешті, призвело до серйозного конфлікту між послом Ноінтелем та великим везирем Кьопрюлю. Детально цей сюжет

традицією, не подаючи один одному рук. Потім надходив час частування: для посла й везира приносили дві срібні чаші з щербетом – брали їх не голими руками, а серветками зі срібних підносів. Осіб, які супроводжували посла, також пригощали щербетом. Наприкінці зустрічі везир вручав каф-тани послу та його супутникам³³.

Протягом везиревої аудієнції посол обговорював мету посольства та домовлявся про порядок аудієнції в султана. Про порядок прийому в султана можемо отримати уявлення з того ж щоденника посольства В. Мястковського. Проминувши другу браму султанського палацу, послі зсідали з коней. Частина супроводжуючих йшла перед великим послом, а коморники, які несли подарунки султану, – за ним. Далі посольство розділяли: великого посла з перекладачем вели в залу до великого везира, який частував його, подаючи кожну страву особисто; там само відбувалось і привітання послом інших членів *диван-і-гамаюн*³⁴. Посольський почет вели до іншої зали – теж на частування. Після цього посольство проводили безпосередньо до султана, і тут вже посла супроводжувало до десяти осіб з почту. Спочатку вітати султана підходив сам посол із перекладачем у супроводі *капиджі-пашів*³⁵, потім до правителя один по одному підводили інших. Коли посол виїжджав з палацу, люди султана мали супроводжувати його аж до місця тимчасової резиденції³⁶.

Загалом же кількість аудієнцій у великого везира коливалась залежно від тривалості перебування посла у Стамбулі. Султан традиційно надавав лише дві аудієнції – невдовзі після прибуття посольства та перед його відбуттям до свого володаря. Конфлікт щодо кількості султанських аудієнцій виник, зокрема, під час посольства Рафала Лещинського у 1700 р. Після узгодження тексту угоди везир дав дозвіл Лещинському на відбуття до Речі Посполитої. Однак Лещинський наполіг на другій аудієнції у султана, погрожуючи в іншому випадку відбутти без тексту угоди, що було рівнозначним розірванню перемир'я.³⁷

описано у книзі: Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches. – Т. 6. – Pest, 1829. – Р. 338-339.

³³ Wielka Legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku. – Warszawa, Kraków, 1985. – Р. 84.

³⁴ Імперська рада, центральний орган османського уряду. (Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. –Київ, 1998).

³⁵ Капиджи-паша – тут: начальник загону палацової сторожі. (Іналджик Г. Османська імперія...)

³⁶ Trzy relacje z polskich podróży na wschód muzulmański w pierwszej połowie XVII wieku. Ed. A. Walaszek. – Kraków, 1980. – Р. 17.

³⁷ Poselstwo Rafala Leszczyńskiego do Turcji w 1700 Roku. Ed. Czamanska Ilona. – Leszno: Urząd Miasta, 1998.

Ключові аспекти ритуалу

Серед усіх деталей дипломатичного ритуалу, що побутував під час прийому річпосполитських послів у Стамбулі, особливе значення надавалося формі привітання і церемонії обміну подарунками, оскільки саме ці два аспекти породжували найбільшу кількість конфліктних ситуацій. У самій Речі Посполитій посол мав поклонитися королю тричі: при вході до церемоніальної зали, посередині та перед королем. Король відповідав, злегка піднімаючи капелюха. Після урочистої промови-звернення до короля посол передавав листи й вірчі грамоти канцлеру, кланявся і, якщо це був посол з християнської країни, цілував руку короля. Найбільшу шану до посла король міг продемонструвати, очікуючи його стоячи. Зазвичай же монарх стояв лише під час урочистої промови-звернення. Неприязне ставлення до держави, репрезентованої посольством, демонструвалося, коли король сидів під час цілої аудієнції³⁸. Султана ж зазвичай вітали, стоячи на колінах. Але річпосполитські послы постійно боролися за право вітатися згідно з європейською традицією. Зокрема, вони відстоювали право не знімати шапки та не ставати на коліна. Можна проілюструвати це прикладом аудієнції князя Збараському. Під час аудієнції паші радили йому зняти перед султаном шапку, але він, не бажаючи ані на йоту поступитися своєю гідністю, відповідав: «...wprzody mi glowk zdejmiecie»³⁹.

Конфлікт щодо церемоніалу виник і на аудієнції султана великому послу Мястковському. За день до аудієнції останній відіслав до великого везиря перекладача, аби домовитись про порядок церемонії привітання. Мястковський відмовлявся ставати на коліна й бити чолом перед султаном, як було заведено за султана Мурада: «...wole z niczym i z wojn na ostatek do rana sik wycisj, aniżeli niezwyszaj na doracyjk ... zarobiż»⁴⁰. Але, як виявилось пізніше, перекладач побоювся переказати це везиру. Отже, коли посла ввели до султана у невелику темну кімнату, біля дверей двоє пашів хотіли «przyciśnaniem gkawyw niskiego na kolana ukłoni»⁴¹. Але Мястковський звернувся до везиря Мустафи паші з протестом, що була інша домовленість. Тоді везир звелів відпустити посла, який султану «glow tylko rewerencyj uczynięm»⁴².

При виході капиджи-паша знову хотів примусити посла стати на коліна, але посол «tego rozumiec nie chciađ i, odepchnęszy go, gđw»

³⁸ Dyplomaci w dawnych czasach: relacje staropolskie z 16-18 Stulecia. Ed. Adam Przyboś, Roman Źelewski. – Kraków, 1959. – P. 51.

³⁹ Poselstwo Xiecia Zbarawskiego do Turek w r. 1622... – P. 327.

⁴⁰ Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego... – P. 88.

⁴¹ Ibid. – P. 89.

⁴² Ibid.

waledukowaдем»⁴³. У щоденнику Мястковський записав: «...przywitaдем zwycajnem wielkich posduw sposobem»⁴⁴.

Аналіз дипломатичних щоденників посольств Речі Посполитої до Османської імперії у XVII ст. також показує, що процес обміну подарунками був однією з найважливіших складових дипломатичного ритуалу в Порті. Для порівняння: у XVII ст. Європа поступово відмовилась від практики обміну подарунками. Зокрема, датський уряд першим заборонив своїм послам одержувати подарунки від іноземних володарів. Практика обміну подарунками між володарями теж поступово занепадала⁴⁵.

Однак в Османській імперії посол не вважався репрезентатором свого суверена без подарунків султану. Наприклад посол Криштоф Дзержек, який привіз до Стамбула звістку про смерть короля Стефана Баторія, був прийнятий лише як посланець, оскільки прибув без подарунків⁴⁶. Інший показовий випадок трапився з посольством Висоцького у 1670-1672 рр. З огляду на те, що Річ Посполита на той час перебувала у складному політичному становищі та мала фінансові проблеми, Висоцький не був призначений великим послом і прибув до Стамбула без подарунків. Згідно з результатами дослідження Ілони Чаманської, османи спочатку демонстрували приязне ставлення до посла, але коли виявилось, що посол прибув без подарунків, це було сприйнято як образа гідності Високої Порти. Чаманська стверджує, що статус Висоцького як звичайного посла був однією з причин невдалого посольства⁴⁷. Таким чином, у Османській імперії подарунки від прибулої сторони трактувалися і як невід'ємний атрибут посла, і як знак поваги до їхньої держави.

Однак вимога подарунків султану мала й інший підтекст, оскільки, коли Порта бажала конфлікту або ствердження зверхності над тією чи іншою державою, османи трактували ці подарунки як данину – «харач». У 1630 році інструкція послу Олександрові Пісочинському наказувала: «...aby sik ani w drodze, ani u Porty za wielkiego posd nie udawad i nie waiud sik imieniem naszym iadnych upominkyw cesarowi tureckiemu albo wezyrowi i innym oddawaj»⁴⁸. Обачність Речі Посполитої у цьому питанні спостерігаємо і під час посольства князя Збараського. Посольство відбувалось після Хотинського перемир'я, де чітко зазначалось, що Річ Посполита не платить данини турецькому султанові, але по прибутті посольства великий везир вимагав від князя Збараського «харач». Тож, щоб звичайні подарунки не трактувались турками як данина, посол на закиди везира

⁴³ Ibid. – P. 63.

⁴⁴ Ibid. – P. 62.

⁴⁵ Anderson M. The Rise of Modern Diplomacy... – P. 50.

⁴⁶ Historia Dyplomacji Polskiej... – P. 147.

⁴⁷ Czamańska I. Czy Wojna z Turcją w 1672 Roku była nieunikniona... – P. 775.

⁴⁸ Historia Dyplomacji Polskiej. – P. 147.

відповідав, що жоден малий знак приязні не є гідним обох володарів, важливим є те, що король посилає безцінний дар – свою дружбу і від султана нічого не просить⁴⁹. Переговори щодо подарунків точилися близько п'яти тижнів, оскільки без них везир не погоджувався влаштувати зустріч річпосполитського посла з султаном, а Збараський не міг згодитись на трактування звичайних посольських дарів як «харачу» і тому говорив, що нічого не привіз в дар султану. Врешті зупинилися на такому варіанті: везир у листі королю мусив пояснити, що Збараський передав подарунки султану через вмовляння везира та для загального блага, і надалі вони не будуть повинністю, тоді як султан теж мав передати королю відповідний дар.

Зазвичай подарунки від короля Речі Посполитої до турецького султана включали коштовний посуд, дзеркала, годинники та хутра. У випадку Збараського це були 2 шкатулки (срібна й бурштинова), дзеркало в срібній рамі, коштовний годинник та ін.; замикали процесію 50 яничарів, що несли п'ятдесят сороків соболів та стільки ж мисливських птахів.⁵⁰ Щоб здобути прихильність османських службовців, великі послы привозили також подарунки великому везиру та іншим членам диван-і-гамаюн. Зокрема, Збараський відсилав подарунки великому везиру, валіде-султан, муфтію, конюшому султана, підскарбію, *кизляр-азі*,⁵¹ адміралові Алі-баші та іншим. Як правило, це були соболі, годинники, дзеркала, золотий, срібний та бурштиновий посуд, а для валіде-султан – ще й невеличкий срібний «орган».⁵²

Традиційними подарунками від османів і знаками султанської приязні великому послу та іншим членам посольства були кафтани, які вручалися перед офіційною аудієнцією в султана. Члени посольства були зобов'язані перебувати на аудієнції вдягнутими в ці кафтани. Це підкреслювало субординовану позицію європейських держав щодо османського володаря. Таким чином, одним з важливих пунктів Карловацького миру між Османською та Священною Римською імперіями був той, що скасовував зобов'язання габзбурзьких послів бути вдягненими у кафтани під час султанської аудієнції⁵³. Насправді ж практика одержання кафтанів продовжувалась протягом усього XVIII ст., але, починаючи з часу укладення Кар-

⁴⁹ Донесение о посольстве князя К.Збаражского в Турцию в 1622-1623 годах // Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. – М., 1984. – С. 114.

⁵⁰ Poselstwo Xiecia Zbarawskiego do Turek... – P. 326.

⁵¹ Кизляр-ага – старший наглядач у султанському гаремі. (Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба...)

⁵² Poselstwo Xiecia Zbarawskiego do Turek... – P. 324.

⁵³ Peace of Karlovitz. // Major Peace Treaties of Modern History: 1648-1967, ed. F. L. Israel. – New York: Chelsea House Publishers. – P.879.

ловацького миру, кафтани були вже швидше знаком гостинності, аніж субординації європейських володарів. Зокрема, відразу після укладення Карловацького миру посол Священної Римської імперії Вольфганг Оттінген одержав найвищий ранг кафтану – *chylaat fahire*, який мали право носити лише везири та паші з трьома бунчуками⁵⁴. Зазвичай же європейські надзвичайні послы одержували кафтани виду *chilaat ala*. Річпосполитський великий посол Рафал Лещинський намагався одержати кафтан такого ж рангу, як і габзбурзький, що означало б рівний статус Речі Посполитої та Священної Римської імперії в очах османів. Однак османи не пішли на цей крок, мотивуючи свою позицію тим, що не існує такого звичаю, а Оттінген одержав кафтан найвищого рангу, оскільки репрезентує імператора, який, у свою чергу, є головою усього християнства. Лещинський намагався сперечатись, говорячи, що оскільки імператор вшанований як правитель цілого християнства, то імператорський посол привіз подарунки султану від імені цілого християнства, а він, Лещинський, привіз подарунки не від свого короля, але тільки від себе особисто. Однак йому так і не вдалося ані одержати бажаний кафтан, ані вручити подарунки тільки від свого імені⁵⁵.

Таким чином, дотримання дипломатичних звичаїв та ритуалу було тією ознакою, за якою трактували ставлення та ступінь поваги приймаючої сторони до держави, з якої прибуло посольство. Водночас як у європейській дипломатичній традиції, так і в Османській імперії особливості дипломатичного етикету були способом оминати непорозуміння, що могли постати через розбіжності у культурних традиціях. Індикатором ставлення османів до репрезентованої держави був спосіб прийому й утримання посольства, швидкість просування справ та дотримання усталених звичаїв. Суперечливими аспектами ритуалу, зокрема, при прийомі великих посольств з Речі Посполитої, була форма привітання султана та обмін подарунками. Якщо османи прагнули наголосити на субординованій позиції річпосполитського правителя, вони наполягали на тому, щоб великі послы вітали султана, стоячи на колінах, а традиційні подарунки трактувалися як данина. Отже, порушення усталених норм церемоніалу використовувалось як формальний привід для конфлікту, якщо його хотіла спровокувати котрась із сторін. Відтак, прискіпливий аналіз особливостей дипломатичного ритуалу розкриває не лише зміст знакових і символічних конструкцій, притаманних тій чи іншій культурі, але й визначає місце дер-

⁵⁴ Cantemir D. *Historian of South East European and Oriental Civilizations*, ed. A. Dutu, P. Cernovodeanu. – Bucharest, 1973. – P. 159.

⁵⁵ *Legatio Illustrissimi Raphaelis Leszczyński Palatini Lanciensis etc. 1700 // Poselstwo Rafala Leszczyńskiego do Turcji w 1700 Roku*. Ed. Czamanska I. – Leszno: Urząd Miasta, 1998. – P. 76.

жави в міжнародній ієрархічній структурі, що на XVII ст. співпадала із системою політичної рівноваги. Прецеденти відхилення від традиції, а тим більше усталення змін у ритуалі, індикують як тимчасовий перерозподіл у балансі сил, так і серйозні зрушення, що призводили до оформлення нових принципів міжнародного спілкування.